

КРАТКО
Ольга Вікторівна,
аспірантка,

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький)

**АКАДЕМІК ОЛЕКСАНДР ПРОКОПОВИЧ МАРКЕВИЧ
(1905–1999 рр.) – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПАРАЗИТОЛОГ**

У даній статті висвітлено внесок професора Олександра Прокоповича Маркевича в розвиток різних напрямів паразитологічної науки в Україні у ХХ столітті, та створенні паразитологічної школи.

В данной статье отражен взнос профессора Александра Прокопиевича Маркевича в развитие разных направлений паразитологической науки в Украине в ХХ веке и создании паразитологической школы.

In this article payment of professor Oleksandr Prokopovicha Markevicha is reflected in development of different directions of parasite science in Ukraine in age and creation of parasite school.

Паразитизм – унікальне явище природи. З моменту виникнення на Землі гетеротрофних організмів відбувався процес пристосування їх до умов навколишнього середовища. Уже з виникненням життя на планеті відбувається диференціація гетеротрофів на сапрофітів, хижаків та паразитів. Достеменно відомо, що паразити існували задовго до появи людини.

Паразитологія в нашій країні є, власне, дітищем повоєнного періоду, її сформування в самостійну науку, і навіть в комплекс окремих паразитологічних дисциплін, було здійснене у нас тільки після Жовтневої соціалістичної революції. Широке розгортання науково-дослідної роботи, організація паразитологічних науково-дослідних установ, лабораторій, відділів та інститутів, виховання численних кадрів, здійснення багатьох паразитологічних експедицій в найвіддаленіші райони Радянського Союзу, заснування самостійних паразитологічних кафедр при вищих навчальних закладах, з'явлення багатой

паразитологічної літератури – ось блискучі досягнення пореволюційного періоду [7, с. 7].

З початком Вітчизняної війни співробітники відділу паразитології Інституту зоології АН УРСР переключилися на дослідження питань ветеринарної паразитології. Саме він зробив вагомий внесок у розвиток паразитології на Україні.

Контрольним джерелом для фактологічного матеріалу послужили два біологічні нариси, один з яких складений В.П. Коваль і Г.В. Бошком (1975), а другий – О.Я. Пилипчуком (1999), а також статті із наукових збірників та журналів.

Метою дослідження проблеми є вивчення наукового світогляду Олександра Прокоповича Маркевича як вченого-паразитолога. Відповідно до поставленої мети визначені наступні завдання: з'ясувати становлення наукового світогляду професора Олександра Прокоповича, простежити шляхи становлення Олександра Прокоповича як видатного паразитолога.

Академік НАН України Олександр Прокопович Маркевич – видатний учений-паразитолог, добре знаний у світі, фундатор паразитологічних досліджень в Україні, засновник і голова української паразитологічної школи [2, с. 48].

1. 6%

1. 6%

2. 6%

раціональних заходів боротьби з ними. Остання теза досить виразно акцентує, що паразитологія – це перш за все екологічна наука [2, с. 52–53].

Академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР, професор Олександр Прокопович Маркевич є основоположником паразитології і очолював школу паразитологів Української РСР. У 1930 р. закінчив Київський університет. У тому ж році розпочав наукову роботу в галузі паразитології в Ленінграді під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР професора В.О. Догеля. Широта наукових інтересів – найбільш характерна риса професора Олександра Прокоповича Маркевича як вченого виявилася вже у роки навчання в аспірантурі. Вивчаючи паразитів і інвазійні хвороби риб у Немирівському рибному господарстві, вчений збирав та досліджував усіх паразитів риб – представників різних груп тваринного світу, вивчав хвороби риб, спричинені збудниками іншої природи – грибами, бактеріями тощо. У цих дослідженнях поступово формувалися зародки паразитоценологічного підходу, які через багато десятиліть відродились і розвинулись у завершену концепцію паразитоценології, дали початок новому напрямку досліджень, що інтегрував в паразитологію, мікробіологію, мікологію, вірусологію.

Роки аспірантури та роботи у Всесоюзному науковому інституті озерного та річкового рибного господарства в Ленінграді під керівництвом видатного паразитолога В.О. Догеля (1930–1935) стали школою для початківця-паразитолога, сформували його сприйняття паразитизму як екологічного явища, ставлення до паразитології як науки перш за все екологічної, зумовили його постійний інтерес до фундаментальних загальнопаразитологічних проблем [2, с. 49].

Після повернення до Києва у 1935 р. Олександр Прокопович створює перші в Україні групи паразитологів в Інституті зоології ім. І.І. Шмальгаузена, де з 1937 до 1970р. очолював організований ним відділ паразитології. Водночас працює і в Київському університеті як професор кафедри зоології безхребетних, якою завідував з 1935 до 1960р. У 1970 р. організував і очолив відділ паразитології водних тварин Інституту гідробіології АН УРСР.

У своїх перших працях із загальної паразитології про походження та еволюцію паразитизму Олександр Прокопович Маркевич розглядав паразитологію як комплексну науку, що вивчає не тільки паразитів тваринного походження, а й бактерії, гриби, рослини. Відповідно до цього детально розглядаються шляхи переходу до паразитизму бактерій, грибів, квіткових рослин, а також безхребетних з різних таксономічних груп, зокрема, особливості переходу до ендopаразитизму залежно від локалізації паразитів. Вчений слушно підкреслював, що більшість паразитів внутрішніх органів хребетних пройшли через етап паразитування у шлунково-кишковому тракті. Олександр Прокопович Маркевич також досліджував проблему часу виникнення паразитизму як явища. Зокрема, він розглядав питання про предків паразитів, загальні шляхи еволюції паразитів, передумови переходу їх до паразитичного існування, особливості внутрішньовидової структури саме паразитичних організмів та видоутворення, пов'язане зі зміною хазяїнів чи зміною локалізації в (на) хазяїні, морфологічні адаптації до паразитичного способу життя та зміни організації паразитів порівняно з вільноживучими предками та спорідненими групами. При цьому він широко використовував матеріали про паразитичних копепод, яких спеціально вивчав і які виявилися дуже цікавою в цьому плані групою, що дало можливість простежити усі ступені переходу від вільного способу життя до облігатних, дуже спеціалізованих паразитів. Обговорюючи проблеми специфічності і спеціалізації, професор Олександр Прокопович зробив важливий висновок, що вузька спеціалізація характеризує переважно дрібні гілочки еволюційного дерева, і, більш того вона не є чимось застиглим, незмінним.

Пізніше ці дослідження увійшли до його фундаментальної праці «Основи паразитології», що вийшла друком у 1950 р. Вона й досі залишається одним із кращих посібників такого роду. Оригінальна чітка структура, збалансованість підходу до паразитів як до особливих форм живих істот, що є одночасно організмами, на яких поширюється дія усіх тих законів, які діють на вільноживучі істоти, нові погляди та інтерпретації

відомих фактів зумовлюють неминуче значення її для розвитку загальної паразитології [2, с. 50–52].

Професор О. П. Маркевич – автор багатьох праць з паразитології, хвороб риб, карцинології, філогенії тварин, історії зоології і філософських питань біології. Вчений виконав чимало праць з іхтіопаразитології. Разом з численними учнями, співробітниками і послідовниками вивчав фауну паразитів риб Української РСР, розробив заходи боротьби з хворобами риб. Багато уваги вчений і його колектив приділяли дослідженню систематики, морфології і екології паразитів риб та їх поширенню. Чимало з описаних професором О. П. Маркевичем видів паразитів виявилися новими для науки, були відмічені вперше як на Україні, так і для всього Радянського Союзу.

З окремих груп паразитів найбільшу увагу академік О. П. Маркевич приділяє веслоногим ракоподібним. Свої довоєнні дослідження з паразитології він узагальнив у книзі «Сорерода parasitica прісних вод СРСР» (1936) і у докторській дисертації «Паразитические веслоногие рыб СССР» (1956) [5, с. 130].

Професор О. П. Маркевич приділив багато уваги розробці комплексного методу вивчення паразитологічної ситуації. Принципи цього вивчення були викладені у колективній праці за редакцією і участю вченого «Методы изучения паразитологической ситуации и борьба с паразитами сельскохозяйственных животных» (1957, 1961) [5, с. 135].

Академік О. П. Маркевич інтенсивно працював над проблемами загальної паразитології, зокрема над такими активними питаннями як походження і еволюція паразитизму, закономірності еволюції тварин при переході їх від вільного до паразитичного способу життя, шляхи формування паразитофауни свійських тварин і людини та ін. О. П. Маркевич автор оригінального посібника «Загальна паразитологія» (1950). Слід відзначити, що член-кореспондент НАН України І.А. Акімов підкреслив: «в Україні давно відчувалася нагальна потреба у подібному зведенні сучасних даних, отриманих за допомогою новітніх методів дослідження, особливо якщо враховувати, що єдиною фундаментальною працею,

виданою в Україні ще за радянської влади – у 1950 році – була – Загальна паразитологія» академіка Олександра Прокоповича Маркевича. За більш ніж пів століття, що пройшло з того часу, наука пішла далеко вперед, і праця Олександра Прокоповича Маркевича залишилася актуальною і сьогодні» [4, с. 56].

Професор О. П. Маркевич створив найбільшу школу паразитологів в Україні, яка завоювала великий авторитет у нашій країні та за її межами. Основна увага представників цієї школи зосереджена на вивченні проблем екологічної паразитології, зокрема її центральної проблеми – біологічних взаємовідношень між паразитами, їхніми господарями і факторами зовнішнього середовища. Еколого-фауністичні дослідження керованих професором Олександром Прокоповичем Маркевичем колективів паразитологів Інституту зоології АН УРСР та Київського державного університету дали можливість одержати дуже важливі відомості про зональні особливості фауни паразитів, їхніх хазяїв та переносників в Україні, про закономірності поширення паразитів, динаміку їхньої чисельності, біоценотичні зв'язки, сезонну динаміку, а також про особливості впливу на паразитофауну господарської діяльності людини. Підсумки еколого-паразитологічних досліджень в Україні зроблено в узагальнюючих працях професора О. П. Маркевича (1956, 1965, 1967, 1969, 1973 р.) [1, с. 10].

Вагому роль у розвитку паразитології відіграло Українське республіканське наукове товариство паразитологів, створене за ініціативою професора Олександра Прокоповича Маркевича на першій науковій конференції паразитологів УРСР (1945). Товариство об'єднало науково-дослідницьку і практичну діяльність паразитологів усіх профілів. Була розроблена методика комплексного вивчення паразитологічної ситуації, створене і розвинуте вчення про паразитоценози. О. П. Маркевич брав активну участь у розвитку творчих зв'язків радянських зоологів і паразитологів. Протягом 30-х років вчений незмінно і одноставно обирався президентом цього товариства [3, с. 25–30; 1, с. 10].

Аналізуючи велику наукову спадщину академіка О. П. Маркевича слід звернути увагу на багатопрофільність інтересів ученого, серед яких завжди вагоме місце займали важливі питання профілактики паразитарних хвороб людини, що прямо чи опосередковано були об'єктами його досліджень. Водночас маючи величезну наукову ерудицію, надзвичайно широкий діапазон наукових інтересів, професор О. П. Маркевич розробляв проблеми еволюції паразитизму, формування регіональної паразитофауни тварин і людини, методологічні основи паразитології як науки тощо. Таким чином, вчений зумів внести елементи нового і дати перспективу подальшого розвитку науки, прогножуючи результати наукових досліджень [2, с. 84–85].

На початку 70-х років минулого століття його увагу привертають проблеми, пов'язані з оцінкою ролі та місця паразитичних організмів у екосистемах і біоценозах різних типів. Зокрема, розглядаючи місце біоценологічних досліджень у сучасній паразитології (1973), професор відзначав, що паразитоценологію цікавлять закономірності життя і розвитку угруповань паразитів, які зумовлені не лише властивостями самих паразитів, а й взаємовідносинами, які виникають між ними та господарями. На їхні відносини істотно впливають фактори зовнішнього середовища, які відіграють вирішальну роль у їх становленні [2, с. 57].

Концептуальні і методологічні засади паразитології як науки були сформульовані О. П. Маркевичем у 70-х рр. ХХ ст. У розвитку паразитоценології слід виділити 3 етапи. *Перший* етап припадає на 1973 р., коли професор на нараді з паразитологічних проблем в Інституті зоології АН України чітко обґрунтував, що успішне розв'язання теоретичних завдань паразитоценології можливе тільки за умови інтегрованого підходу до вивчення паразитогосподарських відносин. Більш обґрунтовуючи необхідність ширшого, біогеоценологічного підходу до паразитоценозів, більшої уваги до взаємовідносин між популяціями паразитів, що утворюють паразитоценози, професор Олександр Прокопович Маркевич уже тоді визначив і завдання на майбутні роки. *Другий* етап припадає на 1977–1978 рр. – час офіційного

«затвердження» паразитоценології у статусі нової комплексної дисципліни, що тісно змикається з біоценологією. У 1977 р. створюється секція паразитоценології під керівництвом О. П. Маркевича при Науковій раді з проблем біоценології та охорони природи Відділення загальної біології Академії наук СРСР. А в 1978 р. відбувається Перший всесоюзний з'їзд паразитоценологів. Ініціатором і організатором проведення цього форуму, як, до речі, і двох інших (1983, 1991), був професор О. П. Маркевич та його найближчі колеги. *Третім* вирішальним етапом у становленні паразитоценології слід вважати 1985 р. – час остаточної розробки теоретичних і практичних проблем паразитоценології. У цей період академік О. П. Маркевич публікує проблемну монографію, в якій обґрунтовує системну суть об'єкта досліджень [6, с. 42].

Запропонувавши на основі структурно-функціонального аналізу ієрархічну структуру класифікації біоценозів, О.П. Маркевич відкрив перспективний шлях вивчення внутрішніх зв'язків у межах екосистеми більш високого рангу, з'ясування способів її регуляції. Розроблена дослідником методологічна основа паразитоценології сприяла інтенсивному розвитку паразитологічних досліджень. Почалося широке впровадження їхніх результатів у практику медицини і ветеринарії.

Загострене сприйняття всього нового і прогресивного, наукова інтуїція і високий творчий потенціал завжди і в усьому відзначають професора Олександра Прокоповича Маркевича – вченого, який створив нову синтетичну дисципліну – паразитоценологію.

Велику повагу заслуговує науковий подвиг О. П. Маркевича, його титанічна багаторічна праця, яка попри всі перешкоди і негаразди увінчалася створенням нової науки та її прийняттям світовою науковою спільнотою. Бути батьком нової науки пощастило далеко не кожному визначному вченому. Сьогодні роботу у цій галузі продовжують учні і послідовники професора О. П. Маркевича. Паразитоценологія живе і розвивається, все

більше набуваючи рис дійсно інтегральної паразитології майбутнього [1, с. 65].

Багато зусиль О.П. Маркевич вклав саме в організацію наукових досліджень з паразитоценології. Вчений вважав, що майбутнє паразитології як науки лежить на шляху об'єднання її різних напрямів і комплексного вивчення екопаразитарних систем, і саме паразитоценологія може зіграти в цьому провідну роль [2, с. 144].

Отже, академік НАН України Олександр Прокопович Маркевич – видатний паразитолог, добре знаний у світі, фундатор паразитологічних досліджень в Україні, засновник і голова української паразитологічної школи. Праці професора залишилися актуальними і сьогодні. Фундаментальна праця «Основи паразитології» й досі залишається одним із кращих посібників. Велика роль академіка О. П. Маркевича в об'єднанні і координації зусиль паразитологів України з найактуальніших напрямів боротьби з паразитарними хворобами людини і тварин. За його ініціативою створено Українське наукове товариство паразитологів. Чимало з описаних професором видів паразитів виявилися новими для науки, були відмічені вперше як в Україні, так і для всього Радянського Союзу.

Таким чином, професор О. П. Маркевич був основоположником паразитології як науки та її різних напрямів – паразитоценології, іхтіопаразитології, також створив найбільшу в Україні наукову школу в цій галузі.

Список використаної літератури

1. *Коваль В. П.* Олександр Прокопович Маркевич : бібліографія вчених Української РСР / В. П. Коваль, Г. В. Бошко. – К. : Наук. думка АН УРСР, 1975. – 67 с.
2. *Пилипчук О. Я.* Олександр Прокопович Маркевич : бібліографія вчених Української РСР / О. Я. Пилипчук, Г. М. Двойнос. – К. : Наук. думка НАНУ, 1999. – 190с. – (Праці / Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена УНТІ).

3. *Пилипчук О. Я.* Олександр Прокопович Маркевич / О. Я. Пилипчук. – К. : Наук. думка АН ССР, 1986. – 103 с. – (Серія «Бібліографія вчених Української РСР»).

4. *Вакаренко О.* Олександр Прокопович Маркевич / О. Вакаренко // Вісн. НАН України. – 2007. – № 4. – С. 51.

5. *Черногоренко М. І.* Олександр Прокопович Маркевич / М. І. Черногоренко, Я. Я. Цееб // Вісн. НАН України. – 1998. – № 4. – С. 129–130.

6. *Пилипчук О. Я.* Основоположник нової синтетичної дисципліни / О. Пилипчук, В. Корнюшин // Вісн. НАН України. – 1995. – № 2-3. – С. 40–42.

7. *Маркевич О. П.* Збірник праць з паразитології / О. П. Маркевич. – К. : Наук. думка АН УРСР, 1947. – 180 с. – (Праці / Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена).